

Productieve procedures

Een werkzame rechtsstaat

Maurits Barendrecht

In opdracht van de Directie KIEM (Kennis, Internationaal, Europa, Macro-economie) van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

Met medewerking van Krijn van Beek, Merel van Rooy, Dick Weiffenbach en Remko ter Weijden

November 2025

Dedicated to people-centred justice

Leeswijzer

Dit essay gaat over de bundel van procedures die samen de democratische rechtsorde vormen. De effectiviteit van deze instituties om samenwerking te verbeteren en conflicten op te lossen, lijkt een blinde vlek in economische politiek, rechtsstatelijke praktijk en democratisch bestuur.

We bespreken eerst de hoge, begrijpelijke verwachtingen die burgers en bedrijven van economie en democratische rechtsstaat hebben. Politici, bestuurders, ambtenaren, rechters en juristen kunnen deze verwachtingen moeilijk waarmaken. Zij worden beperkt door wat institutionele economen 'de regels van het spel' noemen. De basisregels van democratie, recht en economie, waarop zij aangewezen zijn, blijken onverwachte bijwerkingen te hebben. Het aantal kostbare impasses neemt toe. Beloftes van breed gedragen win-win oplossingen met een rechtvaardige verdeling van schaarste zijn daardoor moeilijker te vervullen. Er ontstaat een neiging om de kettingzaag in instituties te zetten, zodat economische krachten vrij spel krijgen. Of om de huidige procedures tegen beter weten in te verdedigen. Dit essay laat zien dat stelselmatige verbetering van procedures een kansrijk alternatief is.

In deel twee schetsen we de belangrijkste ijkpunten voor effectieve procedures. Vervolgens passen we die toe op de belangrijkste duurverhoudingen waarbinnen burgers, bedrijven en overheden productiviteitsgroei en brede welvaart realiseren. In deze verhoudingen - met grote onderlinge afhankelijkheden en incomplete contracten - treden ook de zwaarste conflicten en langdurige impasses op. We bespreken een basismodel van effectieve procedures en laten zien hoe deze institutionele vernieuwing de productiviteit van economie en overheid omhoog kan brengen. Door aanpassing van de rollen van rechtspraak en andere derde partijen kan brede welvaart toenemen. De overheidsfinanciën kunnen verbeteren. De kosten van frictie, maatschappelijke onvrede en regeldruk nemen af. In een achtergrond paper werken we dit uit voor de belangrijkste duurverhoudingen en laten zien hoe dit aansluit bij ontwikkelingen in wetenschap en praktijk van instituties.

Deel drie gaat over de weg naar geleidelijke institutionele verbetering. Nederland heeft die vaker weten te vinden. Er is sprake van een coördinatieprobleem en dus van een belangrijke rol voor de overheid, die nu nog onvoldoende belegd is. We laten zien hoe vijf vastberaden stappen richting institutionele vernieuwing kunnen voortbouwen op ontwikkelingen die al in gang zijn gezet. Met een weinig kostende investering kan de democratische rechtsstaat eenvoudiger en effectiever worden. Goed oplossen van individuele en collectieve belangentegenstellingen is een wezenlijke uitdaging voor de westerse democratie, die bovendien cruciaal lijkt in de competitie met andere staatsvormen.

Inhoudsopgave	
Leeswijzer	1
Serieuze stagnatie in economie, democratie en rechtsstaat	3
Hoge verwachtingen van de rechtsstaat bij burgers en bedrijven	3
Krampachtige verdediging versus de kettingzaag	4
De institutionele procedures als blok aan het been	5
Gecontroleerde aanpassing is de tussenweg	7
Effectieve en eenvoudige procedures	8
Betere uitkomsten, lagere kosten en procedurele rechtvaardigheid	8
Begin bij procedures voor problemen die burgers zelf aangeven	10
In voor productiviteit en welzijn cruciale afhankelijkheidsrelaties	10
Zoals procedures rond het welzijn van gezinnen	12
Voorlichting, bemiddeling, beslissing en feedback als hoofdroute	13
Conflictoplossend rechtspreken en wetgeven bij incomplete regels	15
De weg naar institutionele verbetering	16
Het economische en maatschappelijke potentieel is groot	16
Spelregels van iedereen en niemand: coördinatie is nodig	19
Nederland in de macht van elites of spreiding van onmacht?	20
Vijf bijdragen aan institutionele vernieuwing	21
Een eenvoudige aanvulling op de democratische rechtsorde	22
Literatuurlijst	23

Serieuze stagnatie in economie, democratie en rechtsstaat

Hoge verwachtingen van de rechtsstaat bij burgers en bedrijven

De basis van de succesvolle relatie tussen economische groei en democratisch ordening was tot voor kort helder: iedereen wordt er beter van. In een goed functionerende rechtsstaat hoef je niet bang te zijn dat je zomaar wordt ontslagen, je huis uit moet of door een leverancier wordt bedrogen. Als ondernemer ben je zeker dat je investeringen worden beschermd. De vergunningsvoorwaarden die de overheid stelt, zijn duidelijk. Democratie zorgt dat iedereen mee kan doen, in een open samenleving, en beperkt de machtsconcentratie. De daardoor harder groeiende economie levert continue lopsverbetering en daarmee steun voor de democratie als staatsvorm ([Ter Weijden 2025](#)).

Maar de spanningen in dat glamourhuwelijk nemen toe. Want de verwachtingen zijn hoog. De huiselijke realiteit van alledag valt tegen.

Bedrijven willen af van regeldruk en verantwoordingsplichten, die ze als de grootste barrière voor hun onderneming zien ([MKB-Nederland & VNO-NCW, 2025](#)). Dat doet pijn bij juristen die regels en verantwoording nu juist als het kloppend hart van de democratische rechtsstaat zien..

Politici werken keihard met debatten, moties en wetten als hun gereedschap. Burgers zijn sceptisch. Ze vinden dat politici vooral met zichzelf bezig zijn in plaats van de problemen van mensen op te lossen ([Sociaal en Cultureel Planbureau, 2025, p. 14 en 18](#)).

Economen maken zich zorgen over de productiviteit, want die groeit nauwelijks ([Centraal Economische Commissie, 2025](#)). De Europese democratieën worden voorbijgestreefd door innovatieve, autocratische economieën als China, Singapore en de Emiraten. Als de democratie geen groei kan leveren, verdienen we niet genoeg om de democratische rechtsorde te verdedigen. Draghi luidde de alarmbel om te voorkomen dat het vrije westen wordt overvleugeld.

De kwaliteit van leven neemt in de statistieken toe. Nederlanders vinden zichzelf behoorlijk gelukkig ([Sociaal en Cultureel Planbureau, 2025](#)). Toch zijn er veel ambities die buiten bereik blijven. De beloning voor noeste arbeid neemt af ten gunste van de bedrijfswinsten ([Centraal Bureau voor de Statistiek, 2025](#); [Noten, 2025](#)). Van iedere extra verdiende euro gaan nog steeds veel procenten naar de overheid. Op de weg naar het goede leven zijn nieuwe drempels ontstaan, die adviescolleges graag zouden willen wegnemen. De overgang tussen flex en vast moet makkelijker en met minder administratief gedoe in bedrijven ([Commissie Regulering van Werk, 2020](#));). Dat geldt ook voor de brug tussen praktisch en hoog opgeleid en voor de weg van sociale huur naar huiseigenaar ([Bovens & Wille, 2011, 2025](#); [Sandel, 2020](#)). We willen het leven in armoede echt begrijpen en verbeteren ([S Jongers, 2024](#)). Mensen grip geven op hun bestaan is daarbij wel het minste ([WRR, 2023](#)). Dat gevoel van controle gunnen we ook aan bewoners van buurten met een crimineel handeltje op de hoek van een straat waar weinig mensen Nederlands spreken.

Als het moeilijk wordt in hun eigen leven, willen we voorkomen dat burgers klem raken tussen de instanties en een dossier worden van juristen. Wie een individueel conflict heeft, maakt nu 39% kans dat dit wordt opgelost via overeenstemming of een beslissing. Het is belangrijk om te begrijpen hoe dat komt, want in 2009 werd nog 60% van de geschillen zo beëindigd ([WODC, 2020](#)). Iedereen met een wezenlijk conflict zou een snelle, rechtvaardige en werkbare oplossing moeten kunnen krijgen ([Ministerie van Justitie en Veiligheid, 2024](#)). Wat scheelt er dan aan onze

zo integere rechtspraak, die steeds minder mensen bereikt, zelden op tijd komt en regelmatig onderdeel van politieke machtsstrijd lijkt te worden?

Met meer economische groei krijgt de democratie meer ruimte voor maatschappelijke investeringen. Zo komt er geld voor de afkoop van bestaande posities, die nodig is om win-win veranderingen vreedzaam voor elkaar te krijgen ([Teulings & Huysmans, 2025, par. 9.3](#)). Een nieuw belastingstelsel vraagt nieuwe IT en geld voor overgangsmatregelen. Vernieuwing van de jeugdzorg betekent integratie van al die organisaties die bij gezinnen langs gaan. Agrarische transitie, energietransitie en woningbouw gaan waarschijnlijk ook makkelijker als er meer te verdelen valt.

Burgers in Nederland vinden het ook tijd om de democratische rechtsorde zelf te versterken. Onze eigen statelijke vernieuwing blijft hangen, terwijl autocraten de procedures steeds slimmer weten te manipuleren. Nederland spreekt al dertig jaar over constitutionele toetsing, een ander kiesstelsel of splitsing van de Raad van State.

Kader 1: Breed gedeelde verwachtingen

Burgers verwachten van democratische rechtsorde en politiek:¹

- Oplossingen voor maatschappelijke problemen en tussen burgers onderling;
- Procedurele rechtvaardigheid;
- Via vertegenwoordiging, participatie en expertise;
- Respectvol, zonder persoonlijke aanvallen, minder polarisatie;
- Transparant, niet in achterkamers.

En bepalen op die basis hun vertrouwen in instituties.

Uit het Nationaal Kiezersonderzoek en de Burgerperspectieven van het Sociaal Cultureel Planbureau blijken gematigde, breed gedeelde verwachtingen van democratische rechtsorde en politiek. Burgers willen dat de politiek problemen oplost, transparant en niet in achterkamers, respectvol en met alle belangen goed gehoord. Daarbij laten ze zich graag vertegenwoordigen, bijvoorbeeld in het parlement of door een advocaat, maar willen ook dat burgers die dat wensen kunnen participeren in het nemen van beslissingen en dat experts daarin een rol spelen. Mensen hebben kortom hoge verwachtingen van de rechtsorde en de economie. In principe kunnen die worden waargemaakt. Wat maakt dan dat democratie en rechtsstaat niet goed meer leveren?

Krampachtige verdediging versus de kettingzaag

De reactie in de samenleving komt neer op twee uitersten. De ene is gewoon doen of de rechtsstaat en de economie wel optimaal functioneert. De andere is het systeem radicaal omgooien: de kettingzaag. Beide reacties schieten tekort.

De eerste reactie geeft geen antwoord op reële grieven en spanningen in de samenleving, maar schiet in de verdediging. Juristen willen de regels voor benoemingen verzegelen om te voorkomen dat neutrale instituties zoals de rechterlijke macht door kwaadwillenden worden gekaapt. Economen blijven inzetten op hoogopgeleide arbeidsmigranten en verlangen subsidie om uitverkoren industriële bedrijven te versterken in de wereldwijde concurrentie. ProDemos vertelt nog een keer hoe verkiezingen en de rechtsstaat in elkaar steken. Maar zo'n uitleg,

¹ Zie hoofdstuk 1 Achtergrondpaper.

zonder de problemen te erkennen, werkt waarschijnlijk averechts. Een flink deel van de burgers is klaar met colleges van hoogopgeleide groepen die veel functies in handen hebben (vgl. [Bovens en Wille, 2025](#)).

Het andere uiterste is het mes zetten in de regels en in al die lastige verantwoording aan toezichthouders, rechters of parlementen. Vrij baan voor nieuwe leiders die het volk wel begrijpen en die daadkrachtige beslissingen nemen. In deze variant delft de rechtsstaat het onderspit, zodat die de economie niet meer in de weg zit.

De institutionele procedures als blok aan het been

Dit essay wil laten zien dat er een alternatief is. Laten we naar de procedures kijken waarmee burgers, bedrijven, politici, ambtenaren, professionals en juristen met elkaar samenwerken. Want daar loopt het steeds vast. Daar liggen verborgen schatten klaar.

Kader 2: Procedures en instituties

Met procedures bedoelen we de wettelijke, contractueel vastgelegde of gebruikelijke manieren om gedrag af te stemmen en om tot beslissingen of overeenstemming te komen, zoals:

- Formele procedures voor onder meer wetgeving, strafvordering, civiele rechtspraak, administratieve rechtspraak, bezwaar/klachtenprocedures en regels voor toezicht.
- Informele praktijken en gewoontes van communicatie, participatie, onderhandeling, bemiddeling en informele besluitvorming die zich hebben gevormd in de alledaagse praktijk tussen overheid, bedrijven en burgers.
- De manieren van werken van traditionele en sociale media. Hun manieren van werken bepalen immers welke informatie doorkomt en wordt uitvergroet.

Institutioneel economen gebruiken de volgende definities voor instituties:

- The rules of the game in a society; the humanly devised constraints that shape human interaction ([North, 1990](#)).
- Commonly known rules used to structure recurrent interaction situations and their sanctioning mechanism in case of non-compliance ([Voigt, 2019, par. 1.2.1](#)).

In voorbereidende gesprekken kwam op een aantal manieren terug of de procedures van de democratie en van de rechtsstaat een andere benadering vragen:

- Kunnen we onderscheiden tussen democratie als spelregels voor politiek waarin waarden botsen en een algemene richting wordt bepaald tegenover uitvoering en procedures voor geschillenbeslechting tussen/met burgers?
- In hoeverre zijn de vorming van algemene regels en de toepassing in individuele gevallen met elkaar verweven via een feedback loop?
- Kunnen we gradaties onderscheiden van particulier naar algemeen: tussen twee partijen; met meerdere belanghebbenden; met algemene belangen (door overheid vertegenwoordigd); afwegingen tussen algemene belangen?
- Kunnen we onderscheiden tussen domeinen van twee ministeries (JenV/BZK)?

Hierna volgen we de benadering van de institutionele economie om beide soorten regels van het spel in samenhang te zien. Meer individuele en meer collectieve verhoudingen komen ook aan de orde (zie Kadern 3, 7 en 8 met bijbehorende tekst).

Procedures zijn wat institutionele economen de regels van het spel noemen. Bij juristen verschijnen instituties op het netvlies als de bundel van procedures die de democratische rechtsstaat vormen, inclusief de informele gewoontes van het constitutionele recht en van onderhandeling in private verhoudingen ([Voermans, 2023](#)). Met de grondwet als wikkel die de boel zo'n beetje bij elkaar houdt.

Institutioneel economen hameren erop dat deze procedures zich moeten kunnen aanpassen aan veranderende omstandigheden. Want de instituties begrenzen wat organisaties en burgers kunnen realiseren. Ze kunnen een blok aan het been worden.

Als we de verwachtingen van burgers en bedrijven langslopen en deze leggen naast de bestaande instituties van de rechtsstaat, dan zien we veel tekenen dat Westerse democratieën zoals Nederland inderdaad hard tegen die institutionele grenzen aan het opbotsen zijn. We geven een aantal pijnlijke voorbeelden van wat al demoscrose is genoemd.²

De drie staatsmachten - wetgeving, uitvoering, rechtspraak - zijn ingericht op het maken, uitvoeren en handhaven van regels. Staatslieden als Thorbecke, die in de achttiende en negentiende eeuw de trias politica invoerden in hun nachtwakersstaat, hebben niet voorzien wat de gezamenlijke regeldruk van al die nationale en internationale regelgevende instanties in de eenentwintigste eeuwse globale samenleving zou kunnen zijn.

Ook de belangrijkste economische instituties blijken onvoorziene bijwerkingen te hebben. Vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal was een geweldig recept voor Europese eenwording en globalisering. De effecten op de saamhorigheid in leefgemeenschappen, op economische verliezers en op machtsvorming bij superrijken blijken groter dan in de tweede helft van de twintigste eeuw was voorzien.

Kader 3: Behoeftte aan effectieve procedures burgers en bedrijven

Essentiële verhoudingen en de frequentie van impasses:³

- Conflicten rond werk en ontslag (1 miljoen per jaar);
- Bedrijfsvergunningen en conflicten over inrichting omgeving (100.000);
- Samenwerking in en tussen ondernemingen in kleinbedrijf (100.000);
- Gezins- en relatieproblemen met interventies sociaal domein (300.000);
- Herstel na ongevallen, geweld of grootschalig onrecht (200.000);
- Conflicten rond (huur-) woning (300.000) en overlast (400.000);
- Kwaliteit aankopen en geleverde diensten (1.000.000);
- Effectieve interventies veel voorkomende criminaliteit (1.000.000);
- Effectieve interventies georganiseerde criminaliteit;

De cijfers zijn aantallen ervaren niet-triviale problemen waarvoor informatie, bemiddeling, neutrale beslechting en feed-back nodig zijn.

De regels van het spel voor de rechterlijke macht zijn de belangrijkste formele regels voor conflicten over eigendomsrechten. Deze regels staan in het Wetboek van Burgerlijke

² Zie voor onderbouwing Hoofdstuk 1 van het Achtergrond paper met een uitgebreide analyse van 14 elementen van de huidige regels van het spel en hun bijwerkingen.

³ Hoofdstuk 7 van het Achtergrond paper bevat schetsen van de verbeteropties per procedure.

Rechtsvordering, het Wetboek van Strafvordering en de Algemene Wet Bestuursrecht. Deze wetboeken zijn lang geleden ontworpen met het oog op handhaving van regels door de rechter. De procedures zijn gericht op sancties als straffen, schadevergoedingen of vernietiging van eerdere besluiten. Met de regels van burgerlijk procesrecht heeft de samenleving echter geen algemeen aanvaarde spelregels voor het tijdig en constructief oplossen van de miljoenen conflicten die individuele burgers en kleine bedrijven jaarlijks meemaken (zie Kader 3).

Het formele strafproces is gemaakt om zorgvuldig te onderzoeken wie opzettelijk een diefstal of doodslag heeft gepleegd. Het is weinig geschikt voor het ontmantelen van criminele netwerken, voor winkeldiefstallen, voor herstel na ernstige ongevallen of voor het omgaan met geweld in dagelijkse relaties. Rechtsbijstand is een nogal kostbare noodopvang voor burgers die vastlopen in procedures die niet voor oplossing van hun probleem gemaakt zijn.

De vrijheid van vereniging en vergadering als garantie voor een levendige maatschappelijke democratie is deels achterhaald door economische inzichten over collectieve actie. Het is veel kostbaarder om grote groepen te verenigen op kleine belangen dan kleine groepen op grote belangen ([Olson, 1965](#)). Effectieve samenwerking in een politieke partij, vakbond of consumentenorganisatie is lastig. Lobby voor een paar supermarktketens of voor de superrijke winnaars van de globalisering is veel makkelijker. Dat politieke partijen na een korte hype weer instorten ligt misschien minder aan onbekwame politici dan aan een simpele economische wetmatigheid. We hebben dus betere procedures nodig om te ondersteunen dat grote groepen mensen zich kunnen laten horen en met elkaar tot gezamenlijke visies kunnen komen.

Vrijheid van meningsuiting leidt niet zonder meer tot effectieve communicatie in de democratie. De algoritmes van de sociale media maken glashelder wat we al heel lang vermoeden over de beperkingen waarbinnen politici, experts en burgers het publieke debat moeten voeren. Consumenten van de daarvoor onontbeerlijke media reageren sterk op morele content, waarbij verontwaardiging meer clicks oplevert dan positieve bijdragen. Het business model van media sluit daarbij aan en zij brengen een flinke dosis *rage bait*. Extreme meningen en extreme gebeurtenissen, vaak ver van huis, zijn goedkope ophef-content. Debatten daarover maken opnieuw verontwaardiging aan. Feiten checken, evenwichtig onderzoek, mensen beschermen tegen onheuse beschuldiging of een genuanceerde dialoog zijn dure mediaproducties en trekken minder kijkers. De samenleving heeft dus juist ook procedures nodig die deze constructieve vormen van interactie ondersteunen.

Verkiezingen, tenslotte, zijn een zwakke procedure om burgers te horen. Burgers kunnen best een bij hen passende vertegenwoordiger in de Tweede Kamer kiezen. Maar vraag ze dan niet ook impliciet wat hun waarden zijn, wat de prioriteiten van de volgende regering moeten zijn, welke voorstellen voor de huizenmarkt ze prefereren, wie hun premier moet worden en welke partijen het beste kunnen regeren. Hoe kan het dat we ze vragen om al hun opvattingen en kennis al zwevend en twijfelend te reduceren tot een enkel rood gekleurd vakje bij een naam? En dat we de dag na de verkiezingen uit die uitslag gaan afleiden wat burgers willen in plaats van gisteren gewoon naar hun opvattingen te vragen? Dat laatste is met moderne IT en AI heel goed mogelijk en we zouden dan merken dat de overeenkomsten groter zijn dan de verschillen die in politiek en media steeds worden uitvergroot.

Gecontroleerde aanpassing is de tussenweg

Dit zijn geen voorbijgaande institutionele wissewasjes. We hebben het hier over effecten en gebreken in de fundamentele van de democratische rechtsorde. De huidige procedures met hand en tand verdedigen tegen kritiek is zelfs gevaarlijk. De crisis in democratie, bestuur en rechtsstaat, die ons land nu al jaren in de greep heeft, lijkt serieus en urgent. Aanpassing aan de uitdagingen van deze tijd is hard nodig.

De kettingzaag hanteren zou ook een desastreuze fout zijn. Instituties, de regels van het spel, zijn essentieel voor het bereiken van economische en maatschappelijke resultaten. Het gaat om aanpassing, om gecontroleerde creatieve destructie, waarin betere procedures worden gevonden in aanvulling op de bestaande.

Societies that get “stuck” embody belief systems and institutions that fail to confront and solve new problems of societal complexity. (North, Nobel Prize Lecture 1993).

Dat roept twee vervolgvragen op. In welke richting zoeken we verbeterde instituties, betere procedures? En hoe krijgen we die verbetering stap voor stap voor elkaar?

Effectieve en eenvoudige procedures

Betere uitkomsten, lagere kosten en procedurele rechtvaardigheid

Institutioneel economen wijzen op twee ijkpunten voor goede instituties ([Voigt, 2019, Hoofdstuk 8](#); [Teulings, Bovenberg en Van Dalen, 2003](#)). Het bekendste is ontleend aan de welzijnseconomie. Het komt erop neer dat de regels van het spel ervoor zorgen dat mensen en hun bedrijven win-win oplossingen bereiken op basis van ieders belangen, met compensatie voor verliezers, en schaarste daarbij verdelen. Zo ontstaat allocatieve efficiëntie, in een denkbeeldige sociale welvaartsfunctie die alle belangen meetelt en weegt. Zo kunnen we hogere productie en consumptie bereiken (BBP groei) en ook andere schaarse goederen zoals veiligheid, gezondheid, prettig werk, een woning, veiligheid, sociale cohesie en een duurzame leefomgeving. Goede procedures maken de groei en de rechtvaardige verdeling van brede welvaart mogelijk waarnaar we op zoek zijn ([Jacobs, 2021](#); [Putters, 2024](#); [Centraal Bureau voor de Statistiek, 2025](#)).

Kader 4: Beoogde effecten

Effectieve instituties en procedures zorgen voor:⁴

- Onderhandelingen tussen belanghebbende partijen;
- Win-win resultaten op basis van belangen;
- Verdeling volgens objectieve criteria;
- Verminderen beslissingskosten en foutkosten;
- Standaardisering van ervaring en expertise;
- Procedurele rechtvaardigheid: gehoord, erkend, respect voor persoon;
- Participatie en/of vertegenwoordiging;
- Adresseren van oorzaken impasses.⁵

Een aanvullende benadering is die waarin de spelregels worden beoordeeld op beslissingskosten en foutkosten. In een ideaalbeeld van besluitvorming binnen een gezin, in een bedrijf of in de democratie zouden we beslissingen nemen op basis van unanimititeit. We zouden net zo lang onderhandelen totdat we zeker weten dat iedereen beter af is en dat alle

⁴ Zie hoofdstuk 2 van het Achtergrond paper.

⁵ Zie ook kader op bladzijde 11.

negatieve effecten zo zijn gecompenseerd dat iedereen ermee kan leven. Ook de effecten op anderen buiten de gemeenschap en in de verre toekomst zouden idealiter worden meegenomen.

De transactiekosten, de kosten van onderhandeling en besluitvorming, zouden dan wel heel hoog worden. Een effectieve procedure maakt dus een afweging tussen de kosten van beslissingen en de kans op fouten: belangen van individuen die onvoldoende worden meegewogen. Een samenleving kan daarom het beste kiezen voor procedureregels die de som van beslissingskosten en de kosten van genegeerde belangen minimaliseren ([Buchanan & Tullock, 1962](#)). Dit principe voor realistische democratische besluitvorming wordt ook breed toegepast op het inrichten van effectieve juridische procedures door economen en juristen die procedures onderzoeken ([Jolls, Sunstein & Thaler, 2000](#)). Het brengt mee dat beslissingen soms worden overgelaten aan gespecialiseerde beslissers zoals volkvertegenwoordigers, rechters of toezichthouders.

De gezamenlijke behoefte aan win-win oplossingen, eerlijke verdeling en het minimaliseren van de som van beslissingskosten en foutkosten verklaart de sterke voorkeur van mensen voor procedures die procedurele rechtvaardigheid realiseren. Als zij zich door andere betrokkenen en door beslissers gehoord voelen, als persoon gerespecteerd, met hun belangen en perspectieven erkend, dan ervaren ze een grotere kans dat hun belangen goed worden meegewogen.

Wanneer we de prestaties van procedures door deze bril beoordelen, dan wordt het institutionele tekort ineens meetbaar, en daarmee ook het potentieel voor verbetering. De procedures voor woningbouwprojecten kunnen we bijvoorbeeld beoordelen op hun win-win uitkomsten voor woningzoekenden en omwonenden en de kosten van die beslissingen. Na vele jaren vertraging een paar extra parkeerplaatsen is dan geen resultaat om over naar huis te schrijven.

Voor procedurele rechtvaardigheid - in welke mate voelen mensen zich gehoord, gerespecteerd en kunnen ze de oplossingen mee ontwerpen - zijn gestandaardiseerde meetmethoden beschikbaar. De rechtvaardigheid van compensatie, bijdragen en lasten in een concreet geschil kunnen we door de betrokkenen, omstanders en experts laten beoordelen. Verdeling van schaarse goederen op de momenten dat het erom spant, is al heel vaak gebeurd. Mensen maken graag gebruik van die ervaringen. Ze vergelijken zich graag met anderen in soortgelijke situaties.⁶

Tegenover de uitkomsten van procedures staan de kosten om tot besluiten te komen. Het kost tijd om alle informatie te verzamelen, expertise in te winnen, alle betrokkenen te horen en tot een zo aanvaardbaar mogelijke beslissing te komen.

Regels zijn in principe zeer effectieve middelen om win-win oplossingen te bereiken en de kosten van besluitvorming te verminderen. Door gebruik te maken van ervaringen en denkwerk van anderen, kunnen we beter en sneller besluiten en maken we minder fouten bij het afwegen van belangen. Over het algemeen leidt het tot win-win oplossingen als we elkaar geen geweld aandoen, eigendom beschermen, contracten naleven en vrij informatie delen. Daar hoeven we niet iedere keer geheel open naar te kijken. Alleen grensgevallen vragen om een nieuwe afweging.

Maar als ieder denkbaar belang van mens, dier of rivier zijn eigen regels en verantwoordingsplichten krijgt, met steeds meer instanties die hun eigen regelperceel

⁶ Zie hoofdstuk 2 Achtergrond paper over het monitoren van rechtvaardigheid van procedures en uitkomsten.

bewaken, dan kunnen de kosten van beslissingen weer oplopen. Recht spreken en problemen tussen mensen oplossen, al manoeuvrerend in dat doolhof, wordt dan steeds complexer en tijdrovender. Politici kunnen de win-win weg naar oplossing van het stikstofprobleem of de asielcrisis al jaren niet vinden. Bedrijven verantwoorden zich suf over de manier waarop ze met zieke werknemers omgaan of over de effecten van hun bedrijfsvoering verderop in de keten. Deze transactiekosten - deze kosten van besluitvorming - moeten in de ontwerpen van procedures worden meegenomen en worden beheerst.

Begin bij procedures voor problemen die burgers zelf aangeven

Deze institutionele verbetering kan het beste beginnen bij de problemen die burgers en bedrijven zelf aangeven. Bevolkingsonderzoek laat zien dat conflicten vooral ontstaan in de langdurige verhoudingen waarin mensen leven en samenwerken.⁷ Zij krijgen problemen in hun gezin, in hun werkrelatie, in hun huurverhouding, met de partners in hun bedrijf en in de relaties met hun bureaus. De kwaliteit en productiviteit van hun leven wordt vooral in die relaties bepaald. Wezenlijk zijn ook hun financiële relaties, de verhouding tot hun zorgverleners en de relaties met hun gemeentebestuur die bepalen of zij veilig en gezond kunnen leven.

Ondernemers hebben vooral duurzame relaties met hun toeleveranciers, met klanten en met de overheden waaronder zij vallen. Binnen het bedrijf draait het om de kwaliteit van de verhoudingen met hun personeel, binnen hun directie en met hun toezichthouders. Voor politici en bestuurders gaat het om de relaties binnen partijen, met andere partijen in de Tweede Kamer en tussen al die overheden onderling. De onderlinge afhankelijkheid in deze duurrelaties is groot en alleen samen valt er iets te bereiken.

Voor die impasses is allocatieve efficiëntie faciliteren weinig risicovol. Bij het nastreven van abstracte ideeën over een optimale samenleving is het risico van grote fouten en hoge beslissingskosten veel hoger ([Voigt, 2019, par. 8.4.1](#)). We kunnen beter verbeteringen aanbrengen op de plekken waar het wringt en waar concrete behoefte is aan interventies omdat mensen er samen niet uitkomen.

In voor productiviteit en welzijn cruciale afhankelijkheidsrelaties

Het is belangrijk om er bij stil te staan waarom juist in deze duurrelaties steeds weer impasses ontstaan en waarom de huidige procedures daar weinig geschikt voor zijn. De gangbare economische theorie ziet de rechtspraak vooral als handhaver van eigendomsrechten en contractuele afspraken ([Teulings, 2025](#); [Teulings & Huysmans, 2025](#)). Ook de rechtstheorie en de inrichting van de wettelijke procedures is gericht op rechters die rechten, contracten en regels handhaven. Waar gaat dat dan wringen?

Er kan geen twijfel over bestaan dat uitgaan van bestaande eigendomsrechten en contractuele verhoudingen essentieel is. Diefstal van een auto moet worden gesanctioneerd. Betaling van de afgesproken prijs kan worden afgedwongen. Maar wat te doen wanneer eigendomsrechten, contracten en wettelijke regels incompleet zijn?⁸

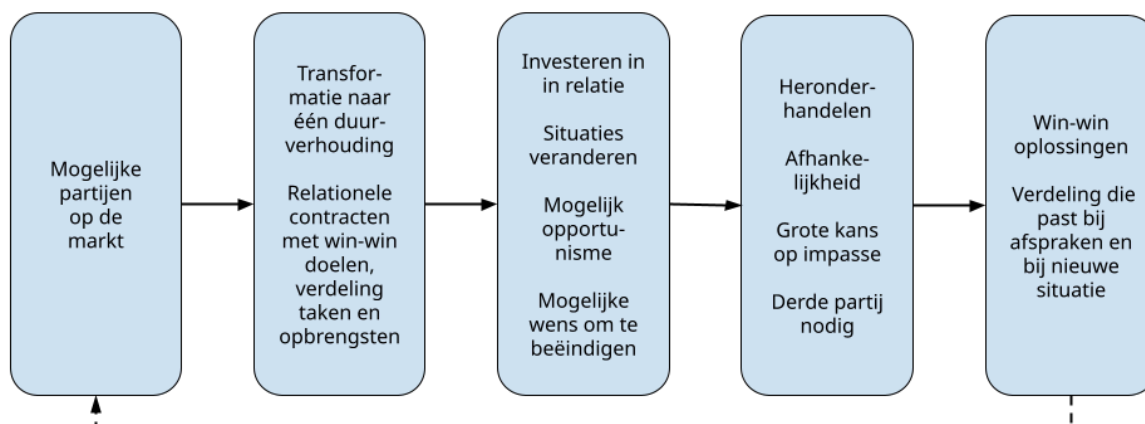
Dat gebeurt vaak in de sleutelverhoudingen voor de kwaliteit van leven, bedrijf en maatschappij. Deze duurrelaties zijn lastig in regels en in contracten vast te leggen. Je kunt wel in grote lijnen afspreken wie wat moet doen, wat daar tegenover staat en verantwoordelijkheden verdelen. Maar de kwaliteit van een huwelijk, een arbeidsrelatie of een regeerakkoord wordt bepaald door een optelsom van heel veel interacties. De partijen doen stap voor stap investeringen in die specifieke relatie. Om hen heen veranderen de

⁷ Zie Kader 3 en Hoofdstuk 2 van het Achtergrondpaper en de daarin opgenomen Tabel 1.

⁸ Het hierna volgende is verder uitgewerkt in Hoofdstuk 3 van het Achtergrond paper.

omstandigheden. Ze houden meer of minder rekening met elkaars belangen ([Williamson, 1979](#)).

Figuur 5: Governance van duurverhoudingen

Dat de ene partij de andere partij bewust benadeelt of beschadigt, zodat handhaving op zijn plaats is, is daarbij uitzonderlijk. Want de meeste mensen denken meestal relationeel. Zij zien ook het grote belang om de relatie goed te houden vanwege de opbrengst die er nog uit kan komen of vanwege hun reputatie in de gemeenschap ([Teulings & Huysmans, 2025](#)). Toch wil iedere partij ook de mogelijkheid hebben om de relatie te beëindigen en een andere werkgever, huurder of plaats van vestiging te kiezen. De vrijheid om anders te kiezen op de markt is nooit helemaal uit beeld.

Bij beëindiging van de relatie moeten gezamenlijk opgebouwde eigendommen worden verdeeld. Ook wordt de andere partij dan verstoken van de voordelen van de relatie, waardoor overgangsmaatregelen en compensatie nodig kunnen zijn. De inzet is hoog en er zijn minder prikkels om de relatie goed te houden, zodat het conflict hoog kan oplopen.

De omvangrijke economische literatuur over relationele contracten gaat diep in op manieren om zo'n complexe duurrelatie optimaal te structureren. De essentie is dat regelmatig heronderhandeling plaatsvindt om win-win oplossingen te bereiken in zo'n arbeidsverhouding of andere langdurige samenwerking. De overeengekomen verdeelsleutels blijven daarbij het uitgangspunt, tenzij de factoren die de prijzen en prestaties bepaalden ingrijpend veranderen ([Brousseau, 2017](#); [Masten, 2022](#)). Want anders zouden partijen constant heronderhandelen.

Als de marktverhoudingen sterk zijn veranderd, of een partij veel meer of minder heeft bijgedragen dan verwacht, dan zijn dat indicaties dat aanpassing van prijs en prestaties nodig is ([Hart & Moore, 2008](#); [Brousseau, 2017](#)). Partijen kijken daarbij naar wat aanvankelijk aan prijzen en prestaties is overeengekomen, maar ook naar wat zij ieder hebben geïnvesteerd en hebben bijgedragen. Zij zien ook wat anderen in soortgelijke verhoudingen krijgen.

De vraag is steeds: hoe gaat de nieuwe verdeling uitkomen. Dichter bij de bestaande afspraken of beter passend bij de veranderde verhoudingen. Conservatiever of progressiever.

Bij die heronderhandeling zijn er dus meerdere objectieve criteria voor verdeling, waartussen een midden moet worden gevonden. Dat gebeurt in een context van veranderde uitgangspunten en mogelijke verwijten over te weinig inzet in het gemeenschappelijk belang.

Partijen in een duurrelatie hebben daarom een derde partij nodig die kan helpen dat midden te vinden en zo nodig de knoop door te hakken. Want de bestaande regels en contractuele bepalingen en de objectieve criteria die anderen in soortgelijke situaties hanteren bieden wel een trechter richting de meer rechtvaardige oplossingen. Maar er is geen eenduidig en objectief antwoord.

Zoals procedures rond het welzijn van gezinnen

Begin bijvoorbeeld bij het gestaag verbeteren van de conflictoplossing in gezinnen. Dat is de belangrijkste bron van welzijn en de meest succesvolle verhouding waarin mensen zorg, werk, huis en inkomsten productief maken en met elkaar delen.

Kader 6: Gezinnen, gemeenten en betere procedures:⁹

280.000 mensen ervaren per jaar een probleem rond relaties en beëindiging daarvan ervaren. 79.000 krijgen problemen met onderwijs en jeugdzorg. Dit zijn problemen die mensen gemiddeld sterk bezig houden.

De gemeente uitgaven in het sociaal domein liepen op tot €33 miljard in 2025. De vraag naar jeugdzorg vloeit vaak voort uit geëscaleerde scheidingen en stress in gezinnen (huiselijk geweld), die ook kunnen samenhangen met schulden. Adresseren van relatieconflicten, passende gezinsinterventies en bemiddeling met schuldeisers is nodig. Gemeentelijke schuldhulpverlening, de juridische scheidingsprocedures, jeugdbescherming en toekenningen in het kader van WMO, Jeugdwet en Participatiewet leiden tot interventies.

De procedures voor probleemoplossing zijn complex. Er zijn informele gesprekken, beschikkingen, klachten, interventies van de ombudsman, bezwaren en beroepen bij de administratieve rechter. Scheiding volgt het traject van advocaten, mediators en procedures bij de civiele rechter. Jeugdbeschermingszaken lopen daar nog weer doorheen. De beslissingskosten zijn hoog. Het gaat bijvoorbeeld jaarlijks om 1,5 miljoen WMO-beschikkingen, 100.000 bezwaren en 10.000 beroepen bij de rechter. Gemeenten zetten sociaal raadslieden, wijkteams en ombudsmannen in om burgers te ondersteunen en betalen ook juristen die genomen beslissingen verdedigen. Hulpverleners kunnen ook te maken krijgen met tuchtprocedures en inspecties.

Regie op conflictoplossing kan per gemeente, rechter, advocaat, mediator en jeugdprofessional anders zijn. Informele conflictoplossing, de 'doorbraakmethode' en formele meer defensieve juridische behandeling komen zelfs binnen een gemeente voor. Nationale professionele standaarden voor evidence-based conflictbehandeling bij relatie- en gezinsproblemen verkeren nog in de ideefase. Een vereenvoudigde effectieve procedure kan langs de volgende lijnen verlopen:

- Voorlichting: oplossingen voor de meest voorkomende gezins- en relatieproblematiek die meestal werken;
- Bemiddeling: intake, informatieverzameling en bemiddeling door in gezinszorg gespecialiseerde medewerkers;
- Aansluitende beslechting: als bemiddeling niet werkt door gespecialiseerde rechter en/of expert op basis van evidence en het al opgebouwde dossier;
- Feedback: naar gemeenten, naar partners in de keten en naar regelgevers om de kwaliteit en evidence-base van interventies te verhogen.

⁹ Zie hoofdstuk 6 van het Achtergrond paper voor de uitwerking.

In een goede gezinsrelatie komen de belangen van moeders, vaders en kinderen samen en krijgt ieder zijn deel, zelfs na een scheiding, als de relatie vol zit met pijn, frustratie of huiselijk geweld.

De overheid, de rechtspraak en alle instanties uit het sociaal domein hebben procedures nodig die ervoor zorgen dat ouders en kinderen tot eerlijke, effectieve en welzijn verhogende oplossingen komen (zie Kader 6). Dit is bovendien een terrein waar de overleg- en conflictkosten in grote mate bij de overheid terechtkomen. Die kosten drukken bijvoorbeeld zwaar op de gemeentefinanciën. De enkele miljoenen aan kosten voor ontwikkeling van een nieuwe procedure zijn dus snel terug te verdienen door de instanties op wie deze kosten drukken.

Voorlichting, bemiddeling, beslissing en feedback als hoofdroute

Win-win oplossingen bereiken, met een eerlijke verdeling, en met lage beslissingskosten verloopt via vaste patronen (zie Kader 7). Goede procedures voor conflictoplossing beginnen bij het voorkomen van conflicten en het ondersteunen van oplossing in onderling gesprek. Bijvoorbeeld door het publiek maken van goede standaardcontracten, veel voorkomende oplossingen en verdeelsleutels voor veel voorkomende situaties. Ook hulp bij het voeren van een gesprek, de toonzetting van communicatie of opstellen van berichten komt vaak voor.

Kader 7: Een model voor effectieve procedures:¹⁰

1. Publieksvoorlichting - gevoed door analyse eerdere conflicten en oplossingen - voorkomt conflicten en maakt zelf oplossen mogelijk;	Samengebracht in of door een gespecialiseerde organisatie;
2. Diagnose van belangen, onderzoek, bemiddeling ondersteunt probleem-oplossende onderhandeling (80% overeenstemming haalbaar). Mede gericht op wegnemen 5 terugkerende oorzaken voor impasse: <ul style="list-style-type: none">• Hoog oplopende emoties;• Incomplete informatie;• Harde onderhandel tactiek;• Bedreiging (machtsgebruik);• Verschillen in waarden.	Die verantwoordelijkheid heeft voor effectieve en efficiënte oplossingen in doorgaande route met optimale inzet en aansluiting 4 onderdelen; Die de procedurele interventies continu ontwikkelt, test, monitort en verbetert; Met extra aandacht voor de objectieve criteria voor verdeling;
3. Voor resterende geschillen dialoog met derde partij op basis van de uitgewisselde informatie, uitmondend in diens beslissing aan de hand van objectieve criteria (10-20%);	Gecertificeerd door ministerie en/of hoogste rechtspraak;
4. Feedback naar partijen, instanties en regelgeving bij terugkerende knelpunten in verhoudingen.	Conform internationale aanbevelingen (OESO) en aansluitend bij interdisciplinaire evidence-base.

¹⁰ Zie hoofdstuk 3 van het Achtergrond paper voor onderbouwing en literatuur.

Als mensen toch in een conflict belanden, is er de functie van onderhandeling en bemiddeling. Deze fase kan worden ingericht op het overwinnen van de bekende barrières voor oplossing van conflicten. Denk aan partijen die verschillende informatie hebben, boosheid en angsten. Ook is het belangrijk om overvragen en laag bieden te voorkomen, net als vertragen, dreigen met weglopen en andere vormen van hard onderhandelen. Een goede omgeving voor onderhandeling weet ook om te gaan met machtsverschillen en met verschillen in waarden.

Het doorbreken van impasses gebeurt door interventies die internationaal breed worden toegepast ter ondersteuning van onderhandelingsprocessen. De essentie daarvan is het verbeteren van de onderlinge communicatie, het blootleggen van belangen, het onderzoeken van bijdragen aan win-win oplossingen die partijen elkaar te bieden zouden kunnen hebben en het op tafel krijgen van criteria voor verdeling.

Als de bemiddeling niet slaagt, kunnen derde partijen ook bijdragen aan het beslechten van de overblijvende inhoudelijke geschilpunten: de verdelingsvragen over geld, eigendom, verantwoordelijkheid en de omvang van eventuele sancties of compensaties. Derde partijen zoals rechters kunnen verdeelsleutels aanreiken die anderen in soortgelijke situaties hebben benut. Derden kunnen ook nieuwe verdeelsleutels helpen ontwikkelen. Een belangrijke functie van rechtspraak is bovendien om resterende verschillen te overbruggen. Het rechtvaardige midden aanwijzen kan harde koehandel, misbruik van macht en impasses voorkomen.

De overheid vervult regelmatig al die rol van faciliterende derde partij die ook eventueel beslissingen neemt. Denk aan de gemeente die omgevingsplannen maakt en bedrijven vergunningen verleent om negatieve effecten op omwonenden en milieu te voorkomen. Aan jeugdbescherming. Of aan politie en Openbaar Ministerie die optreden bij uit de hand gelopen conflicten, geweld en diefstal. Rechters, inspecties en toezichthouders zijn dan de bewaker van de evenwichtigheid van die overheidsinterventies. Hun rol lijkt op die van rechters in hoger beroep die de eerste onpartijdige beslissing nog weer verbeteren.

Een goede conflictoplossende procedure integreert deze drie schijven in een doorlopende route, die goed is gefinancierd en bemenst, en is als sluitstuk ook ingericht op continue feedback en leren. Bestaande regels, minder effectieve gewoontes en negatieve interactiepatronen die zich jaren voortslepen kunnen structureel aan oplossingen in de weg zitten. Door verhoudingen beter in te richten kunnen toekomstige conflicten worden voorkomen of systematisch meer hanteerbaar worden gemaakt. Deze feedbackloop is essentieel voor de creatieve destructie van instituties die onproductief zijn geworden. Zo ontstaat een krachtig bottom-up mechanisme van gestage institutionele verbetering.

Dit model en aanverwante methoden worden al toegepast in innovatieve vormen van rechtspraak en door de overheid gecertificeerde geschiloplossing. Het sluit aan bij rechtssociologie en speltheorie die onderzoek doen naar onderhandelen in de schaduw van het recht. Deze methoden concretiseren de economen-blik op instituties als spelregels voor onderhandeling op de markt. Er is veel steun voor in internationaal onderzoek naar integratief onderhandelen, dispute system design en OESO aanbevelingen voor responsief recht ([OESO, 2025](#)). De hoofdlijnen zijn ook terug te zien in therapeutische interventies voor gezinnen, cao-onderhandelingen, onderhandelingen over maatschappelijke akkoorden en diplomatieke onderhandelingen over vredesverdragen. Ook de verhouding tussen Rijk en gemeenten is een duurrelatie waarin partijen zwaar van elkaar afhankelijk zijn. Die moet dus ingebed worden in goed ontworpen instituties, met een basis 'sociaal samenwerkingscontract' en goede procedures om belangen en win-win oplossingen centraal te stellen, aangevuld met objectieve criteria voor verdelingsvragen. Met als sluitstuk een gespecialiseerd mechanisme voor conflictoplossing en inzet van derde partijen om onvermijdelijke impasses te doorbreken, zoals

geschetst in een recent gezaghebbend ontwerp voor deze instituties ([Studiegroep Interbestuurlijke Verhoudingen, 2025](#)).

Conflictoplossend rechtspreken en wetgeven bij incomplete regels

Rechtspraak volgens de huidige wettelijke procedures heeft nog moeite om de rol van derde partij in duurrelaties effectief in te vullen. De focus op handhaving van regels stuurt rechters eigenlijk een onmogelijke kant op. Zij worden uitgenodigd het incomplete (sociale) contract alsnog in te vullen. Dat gebeurt vaak via uitleg van grondrechten of open normen die bijvoorbeeld verwijzen naar zorgplichten, goed werkgeverschap, beginselen van behoorlijk bestuur of de goede trouw.

Vervolgens constateert de rechter schending van die normen en legt een sanctie op van straf, schadevergoeding of vernietiging van besluiten. Zo wordt het probleem van hoe er samen uit te komen toch weer teruggebracht tot een debat over schending van regels en sancties daarop. Nu er zoveel potentieel te handhaven regels zijn, is een zekere willekeur op welke slak het zout wordt gelegd, bovendien onvermijdelijk. Rechterlijke colleges besteden veel beslissingstijd aan onderlinge afstemming van te kiezen juridische invalshoeken en de consistentie daarin.

Institutioneel economen bevelen aan om in familierelaties, arbeidsverhoudingen en samenwerkingen tussen bedrijven alternatieve conflictoplossing (ADR, mediation en arbitrage) toe te passen, waarin wel de win-win oplossing met het rechtvaardige midden kan worden gevonden. De rechtspraak in veel landen beweegt ook die kant op. Dat gebeurt dan met varianten van het vierstapsmodel dat hiervoor is besproken.

Dezelfde redenering zou ook kunnen gelden voor wat politieke rechtspraak is gaan heten. Bij politieke impasses - die net als onopgeloste conflicten in andere duurrelaties steeds vaker lijken voor te komen - komt het vraagstuk meestal in een of andere vorm bij de hoogste rechters. Klimaat tegenover fossiele industrie. Natuur tegenover agrariërs. Asielzoekers tegenover huidige bewoners.

Kader 8: Belangrijke procedures voor collectieve besluitvorming:

- Participatie/representatie, informatie/expertise, bemiddeling en inzet derde partijen bij vorming maatschappelijke en politieke akkoorden;
- Cyclus voorbereiding beleid, wetgeving en constitutionele rechtspraak;
- Vormen van participatieve democratie als aanvulling op representatieve democratie.

Als de rechters dan verplichtingen gaan afleiden uit het incomplete sociale contract en sancties daaraan gaan verbinden, dan maken zij de politieke keuze voor de samenleving. Ze doen dat bovendien in de vorm van een verwijt aan politiek en bestuur, die er niet uitkwamen. Zo'n verwijt wordt uiteraard aan de verliezende kant van het politieke spectrum als onterecht beleefd. De hoogste rechtspraak schrikt daar vaak voor terug en verwijst zaken over politieke impasses weer terug naar wetgever of bestuur zonder de oplossing dichterbij te brengen. Waarmee de impasse voortduurt.

De constitutionele conflictoplossende procedure die nodig is, zou juist in die gevallen win-win oplossingen kunnen faciliteren, met open inbreng van belangen om procedurele rechtvaardigheid te borgen en fouten te vermijden ([Vetzo, 2025](#)). Met inzet van de ooit

overeengekomen objectieve criteria en de huidige rechtvaardigheidsnoties in een gemeenschappelijke zoektocht naar de juiste balans.

Nog beter zou het zijn als de politieke onderhandelings- en besluitvormingsprocessen, die bijna per definitie incomplete sociale contracten aanvullen, zelf meer zouden worden gericht op rechtvaardige win-win oplossingen met lage beslissingskosten. Ook hiervoor liggen bruikbare instrumenten klaar.

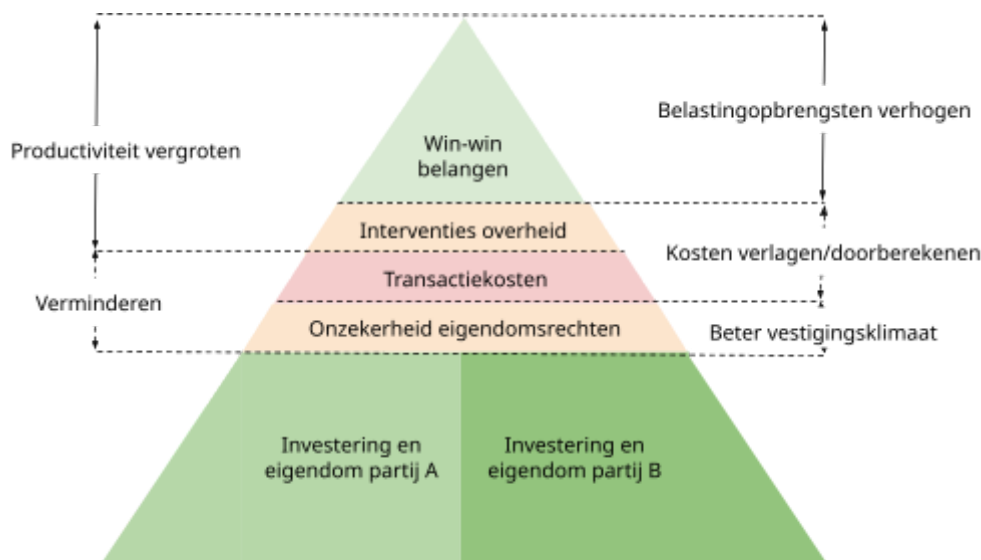
Het Beleidskompas is bijvoorbeeld de overeengekomen standaard voor het ontwikkelen van nieuwe wetgeving. De essentie daarvan is dat systematisch de problematiek, de belangen, de betrokken partijen, de mogelijke oplossingen en de voor- en nadelen daarvan in kaart worden gebracht. Daarbij wordt een reeks van instrumenten aanbevolen om expertise in kaart te brengen, maatschappelijke kosten-baten analyses te doen en belanghebbenden te betrekken.

Een volgende stap zou zijn om deze werkwijze te integreren in de processen van politieke besluitvorming in de regering en in het parlement. De grootste uitdaging voor de democratie lijkt het om de praktijk van debatten, moties, ronde tafelgesprekken, adviezen en de ontwerpstappen van wetgeving bij te stellen als een zoektocht naar win-win oplossingen met rechtvaardige verdeling.

De weg naar institutionele verbetering

Het economische en maatschappelijke potentieel is groot

De beperkingen van de huidige staatsinrichting zijn groot geworden. Maar ook voor de procedures die onze afhankelijkheidsrelaties in goede banen leiden, geldt natuurlijk dat we veranderingen pas serieus moeten overwegen als de baten duidelijk hoger gaan zijn dan de beslissingskosten. Is de crisis - en als positieve keerzijde daarvan het potentieel - zo groot dat we onze procedures vol in de effectieve richting moeten gaan duwen?

Figuur 9: Effecten betere procedures voor burgers, bedrijven en overheid

Het potentieel is groot. Figuur 9 laat zien welke effecten haalbaar zijn op relatieniveau, voor de economie en voor de overheid. Een betere procedure vermindert onzekerheid over eigendomsrechten en verhoogt dus de waarde daarvan en de mogelijke investeringen die daarmee kunnen worden gedaan. Dat heeft weer positieve effecten op het vestigingsklimaat.

Kader 10: Economisch potentieel van effectieve procedures: data en schattingen¹¹

Aantallen impasses:

- Rond 25% van onderhandelingen eindigt in onwenselijke impasse;
- 32% conflicten burgers leidt tot (rechtvaardige) overeenstemming (was 45%);
- 25% van conflicten die burgers ervaren slepen langer dan 2 jaar;
- 3% van problemen burgers komt bij rechter (was 6%);
- Percentage van conflicten dat eindigt in als rechtvaardig ervaren overeenstemming daalde van 45% naar 32%;
- Aantal maatschappelijke akkoorden lijkt af te nemen;
- Doorlooptijden rechtspraak, strafrechtketen, vergunningen omgevingsrecht, asielpcedure, verkiezingen blijven hoog;
- Doorlooptijden maatschappelijke akkoorden lopen op: gemiddeld aantal dagen kabinetsformatie 2015-2025; 249 (was 92 in 95/15).

Impact van onzekere eigendomsrechten:

- Twee derde van transacties leidt tot problemen; 0,6-1,6% van transacties (volume in 2024 €3.965 miljard) leidt tot juridische stappen;
- Per jaar 0,3% transactievolume (= €12 miljard) als financiële claim bij rechter;
- Eigendom die inzet is van procedures over vergunningen, bedrijfsmiddelen, intellectuele eigendom, onbepaalde financiële claims (eigen vermogen van Nederlandse bedrijven €2.409 miljard (2022), Nederlandse huishoudens €2.754 miljard (2024), in 2022 €406 miljard op overheidsbalans).
- Inzet procedures als beschadiging (Slapps, lawfare) of als vertragingstactiek;
- Gedragseffecten van verwachting van langdurige impasses: op vestigingsklimaat en op investeringen door bedrijfsleven en overheid.

Bereikbare win-win oplossingen en verlaging transactiekosten:

- Afname regeldruk en verantwoordingsdruk.
- 5,2 miljoen niet-triviale conflicten burgers per jaar. Kleinbedrijf (minder dan 10 werknemers) meer dan 1 miljoen conflicten. Iedere €100 verbetering welvaart/vermindering van transactiekosten = € 600 miljoen.
- Kosten gestandaardiseerde ADR €600 - €3.000 te vergelijken met kosten rechtbankprocedure met rechtshulp en deskundigheid in iedere zaak.
- Verbetering procedures arbeid/alle conflicten = BBP-sprong van 0,03/0,16%.
- Brede welvaart verbetering alle procedures = 0,8% BBP (€9 miljard in 2025).
- Vermijdbare foutkosten en beslissingskosten in grote hersteloperaties (Groningen, Toeslagen, Q-koorts, Woekerpolissen) €2 tot 5 miljard/jaar.
- 10% doelmatiger strafrechtketen €900 miljoen per jaar (effectievere respons op veel voorkomende criminaliteit met minder kosten en bijwerkingen).

Verbeterde doorberekening van beslissingskosten van de overheid

- Bij specialisatie, standaardisering en verlaging beslissingskosten voor burgers en bedrijven meer ruimte voor doorberekening met minder bijwerkingen.
- Kosten van handhaving en inning boetes, vergunningverlening, eigen bijdragen, kosten conflictoplossing/rechtspraak tussen grote bedrijven of organisaties, kosten sectorale wetgeving, kosten politie-inzet evenementen.

¹¹ Zie hoofdstuk 6 van het Achtergrond paper voor onderbouwing en literatuur.

De transactiekosten nemen af. De belangen van beide partijen in de relatie worden beter gediend. Daardoor is er ook minder vaak reden voor aanvullende overheidsinterventies. Op de overheidsbegroting kunnen de belastingopbrengsten toenemen, omdat burgers en bedrijven meer waarde creëren. De kosten van rechtspraak, vergunningverlening en andere procedures voor de overheid nemen af en kunnen makkelijker worden doorberekend.

Schattingen en indicaties zijn veelbelovend (zie Kader 10). Instituties zijn zo essentieel voor het functioneren van economie en samenleving dat we daar in ieder geval een systematische effectmeting voor nodig hebben. Deze professionalisering is aanbevolen door de Staatscommissie Rechtsstaat in de vorm van een planbureau voor de rechtsstaat ([Staatscommissie Rechtsstaat, 2024, p. 39](#)).

Uit verschillende bronnen is af te leiden dat in voorzichtig geschat 25% van de belangrijke relaties op enig moment een moeilijk op te lossen conflict ontstaat. Daar kunnen betere procedures dus baat brengen. Een aanzienlijk deel van die conflicten leidt tot een langdurige impasse. Over een breed front van vergunningverlening voor woningbouw, rechtspraak, verkiezingen en regeerakkoorden blijven de doorlooptijden onwenselijk hoog.

De effecten op de waarde van eigendom en defensief investeringsgedrag zijn moeilijk te bepalen. Het lijkt wel aannemelijk dat dit potentieel in de tientallen miljarden loopt.

Het aantal impasses met gemiste allocatieve efficiëntie en vermijdbare beslissingskosten of bijwerkingen loopt in de vele miljoenen. Bij een gemiddelde omvang van verbeteringen van enige honderden euro's ontstaan maatschappelijke baten in de orde van vele miljarden.

Voor de begrotingen van de overheid ligt er ook potentieel. We zagen hoe verbetering van conflictoplossing in gezinnen en de daaraan verbonden gezinszorg kan leiden tot efficiëntere bestedingen in het sociaal domein. Een aanvullende kans ligt er bij een verbeterde doorberekening van kosten van preventie, handhaving, rechtspraak, vergunningen en sectorale wetgeving. Doorberekening van kosten aan de direct en indirect belanghebbenden creëert ook prikkels op de door de overheid verschaft derde partijen om effectief te werken.

Bij dit alles moet wel worden bedacht dat de besproken positieve effecten elkaar waarschijnlijk deels overlappen. Ook moet er rekening mee worden gehouden dat verbeterde procedures - net als de huidige - tot strategisch gedrag leiden dat de doelmatigheid kan doorkruisen. In Kader 11 is dit opgenomen als een van de risico's.

Tegenover de baten staan de kosten van ontwikkeling en invoering van betere procedures. Ontwikkeling en aanpassing van procedures betekent effecten monitoren, ontwerpen, testen en continu verbeteren. Om procedures beter te laten functioneren is ondersteunende IT nodig en een organisatie die alle interventies goed laat verlopen en op elkaar laat aansluiten. De ontwikkelkosten van procedures voor een specifiek soort conflict liggen in de orde van €5 miljoen, inclusief kosten van aanpassing van IT.

Het gaat waarschijnlijk om een fractie van de baten. Economisch onderzoeksbureau Ecorys kwam tot een MKBA verhouding van 1:80 voor ontwikkeling van procedures voor de meest impactvolle conflicten van individuele burgers en kleine bedrijven (zie Kader 11).

De verhouding tussen ontwikkelkosten en baten zou voor vernieuwde procedures voor maatschappelijke akkoorden, de bijbehorende wetgeving en toetsing door hoogste rechters wel eens veel hoger kunnen liggen.

Kader 11: Schatting van kosten en risico's van continue verbetering¹²

Kosten van ontwikkeling en invoering:

- €3-10 miljoen per nieuwe procedure;
- Enkele miljoenen per jaar voor continue verbetering;
- Verhouding ontwikkelkosten en baten in orde 1:80;
- Invoeringskosten bij tijdelijke knelpunten die niet kunnen worden opgevangen uit de besparingen op beslissingskosten.
- Het gaat om rond de 20 belangrijke procedures (zie kaders 4 en 8).

Risico's

- Verbeteringen worden niet geïntegreerd. Maar worden als extra's toegevoegd aan bestaande procedures, zodat beslissingskosten toenemen;
- Te snelle procedures leiden tot minder goede afwegingen;
- Vernieuwingen worden niet goed getest op mogelijkheden van manipulatie, zodat procedures worden gemanipuleerd om een manier die doelen in gevaar brengt;
- Te weinig acceptatie door professionals (juristen, ambtenaren, bestuurders, politici) van verbeteringen en/of manieren van werken, waarin hun rol verandert;
- Impasses over verdeling van invoeringkosten.

Daarbij komen dan de kosten van implementatie. Politici, bestuurders, ambtenaren, rechters en juristen zullen hun manieren van werken aan de vernieuwde procedures moeten aanpassen. De beschreven veranderingen zijn soms al in gang gezet in het kader van de brede oproep om eenvoudiger, responsiever, met meer menselijke maat en met lagere regeldruk te werken. Zij zullen ook als een van de eersten van lagere werkdruk en verhoogde productiviteit profiteren. De invoeringskosten lijken dus overzichtelijk, maar er zullen zeker knelpunten zijn waar enig extra budget voor nodig is.

Spelregels van iedereen en niemand: coördinatie is nodig

Het potentieel van verbetering van procedures is groot. Vertaald in inkomsten en uitgaven op de Rijksbegroting gaat het om vele miljarden. De investeringen zijn zo laag dat dit bier bijna gratis is. Vreemd dus, dat dit een blinde vlek is.

Dat we te weinig in effectieve procedures voor onze belangrijkste verhoudingen investeren, terwijl die zoveel zouden kunnen opleveren, heeft wel een eenvoudige verklaring. De spelregels van economie en rechtsstaat zijn van iedereen en niemand. Onze constitutie, onze instituties, zijn het ultieme publieke goed. Als ze er eenmaal zijn, kan iedereen deze spelregels gebruiken. Deze gelijke behandeling en toegankelijkheid is zelfs de essentie.

Een procedure raakt ook niet uitgeput door deze vaker toe te passen. Investeerders laten het dus afweten, want het is moeilijk om geld te verdienen met het maken van nieuwe instituties.

De overheid moet dus ingrijpen om deze procedures te ontwikkelen. Coördinatiefalen is een bekende vorm van marktfalen en een rechtvaardiging van overheidsingrijpen. De democratie kent geen onafhankelijke autoriteit die continu de kwaliteit van democratische, economische en juridische spelregels bewaakt en verbetert. De Grondwet maakt het mogelijk om basale

¹² Zie hoofdstuk 6 van het Achtergrond paper voor onderbouwing en literatuur.

spelregels te veranderen, maar laat dat over aan de politieke spelers van het moment. Spelregels veranderen, terwijl het spel loopt, is voor hen uitdagend.

De belangrijkste procedures hebben geen duidelijke eigenaar. Voor goed werkende procedures om impasses te doorbreken zijn noch de Rechtspraak, noch het Ministerie van Justitie en Veiligheid, noch enige andere instantie verantwoordelijk. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken heeft wel een Directoraat-generaal Openbaar Bestuur en Democratische Rechtsstaat, maar dat heeft geen heldere doelstellingen die de voortgang meetbaar maken ([Algemene Rekenkamer, 2025](#)).

Verbetering gebeurt dus alleen onder de druk van uitzonderlijke omstandigheden als de leiders in de staatsinstellingen elkaar informeel weten te vinden ([Acemoglu, 2025](#); [Bosio, 2024](#)). De instituties van de democratie, met hun gekozen parlement en drie staatsmachten, die regels maken, uitvoeren en handhaven, waren ooit het contra-revolutionaire antwoord op het conflict tussen de koning en de massa's die in Europa de straat op gingen. Maar de spelregels voor regeringsvorming, wetgeving en rechtspraak zijn sinds de negentiende eeuw niet wezenlijk doorontwikkeld.

Een uitzonderlijke situatie ontstond wel na de oorlog toen SER, CPB en de andere macro-economische instituties van de polder het antwoord waren op de diepe depressie van de 30-er jaren. Zo konden de kansen van de wederopbouw worden benut door structurele procedures voor samenwerking tussen industriëlen en werkende klasse. Met de overheid als bewaker van een goed functionerende macro-economie.

In de jaren 80 en 90 vond Nederland met het akkoord van Wassenaar, de regeerakkoorden van de paarse kabinetten en het Verdrag van Maastricht de ruimte voor de spelregels van marktwerking en globalisering. Zo kregen we de inspecties, toezichthouders en internationale regelgevers, die zich richten op vrij verkeer van goederen, kapitaal, diensten en mensen. Met steeds meer geloof in harmonisatie en het gezamenlijk aanpakken van wereldwijde vraagstukken.

Dit is inmiddels veertig jaar geleden. De overheid van nu zal de institutionele uitdaging moeten oppakken om de regels van het spel zo in te richten dat ze passen bij de tijd waarin we leven en bij de toekomst waar we naar streven

Nederland in de macht van elites of spreiding van onmacht?

Dat gaat niet vanzelf. De voorbeelden van institutionele vernieuwing maken duidelijk dat instituties ook de uitkomst zijn van een gevecht om de macht, met akkoorden, revoluties of dictaturen als uitkomst. Nobelprijswinnaars Acemoglu, Johnson en Robinson zien instituties als een machtsstrijd tussen elite en massa en tussen staat en de zelforganisatie van burgers.

De bestaande politieke instituties en verdeling van middelen bepalen de verhoudingen in deze machtsstrijd ([Acemoglu, 2025](#)). Dit leidt niet altijd tot instituties die het welzijn en de welvaart voor allen maximaliseren. De elite moet voorzichtig zijn, want als veranderende instituties macht en middelen verschuiven naar de massa kan die zich tegen de elite keren en hun aandeel bij verdeling van de winst kan dan afnemen. Ook de staat kan te veel macht krijgen en door een autocratische elite worden gekaapt, zoals in veel landen aan het gebeuren is. In de visie van Acemoglu c.s. is de liberale democratie, het glamourhuwelijk tussen economie en democratie, niet langer een stabiele staatsvorm. Het is eerder een wankel evenwicht, een narrow corridor, waarin de staatsmacht en de informele samenwerkingsvormen elkaar bij de les houden ([Acemoglu & Robinson, 2020](#)).

Nederland is er steeds in geslaagd dat evenwicht te bewaren. Af en toe was het spannend, maar we wisten op tijd tot institutionele akkoorden te komen. Ook nu zijn bij ons geen oligarchen in

zicht die de staat willen overnemen. Het vraagt veel verbeeldingskracht om onze fietsende hoogste rechters, ambtenaren en leiders van politieke partijen als een elite te zien.

Er lijkt eerder sprake van een impasse bij het overeenkomen van een nieuw institutioneel akkoord. Veertig jaar na de laatste institutionele hervorming is de staatsmacht over zoveel politieke partijen, ministeries, overlegorganen, uitvoeringsorganisaties en rechterlijke instanties versnipperd geraakt, dat er geen tafel te bedenken is, waar nog onderhandeling over instituties kan plaatsvinden. Er lijkt sprake van collectieve onmacht om de regels van het spel te verbeteren.

Terwijl de noodzaak daarvoor wellicht groter is dan ooit, omdat de democratische rechtsorde binnen Nederland en West-Europa minder presteert en de machtigste landen in de wereld hard de autocratische kant op gaan. Dit op zijn beloop laten lijkt risicovol. Als we niet oppassen, dan gebeurt het verbeteren van de procedures pas na de volgende oorlog, als haastige reactie op een dreigende revolutie of nadat leiders ook hier met de kettingzaag tekeer zijn gegaan. Dat zou onvergeeflijk zijn. Dus moeten we proberen een geleidelijke overgang naar vernieuwde instituties te realiseren.

Vijf bijdragen aan institutionele vernieuwing

Voor de continue, maar gebalanceerde ontwikkeling en verbetering van procedures, zouden vijf dingen kunnen helpen.

1. Het lijkt tijd voor een nieuw boven-politiek akkoord om de spelregels gericht en gestaag te vernieuwen.¹³ De politiek zou expliciet kunnen erkennen dat democratie, economie en rechtspleging afhankelijk zijn van effectieve procedures, die moeilijk door de staatsmachten zelf kunnen worden verbeterd.
2. Dit brengt in de tweede plaats mee dat instanties zoals de genoemde ministeries daar de expliciete verantwoordelijkheid voor zouden moeten krijgen. Procedures zijn publieke goederen en ontstaan niet vanzelf.
3. Bij die opdracht hoort ook een budget: effectieve, rechtvaardige, schaalbare en financieel houdbare procedures zijn ingewikkeld om te maken. Ontwikkeling, testen, feedback van burgers en continu verbeteren kost geld en inzet van experts uit een flink aantal disciplines.
4. Dat betekent in de vierde plaats het inrichten van labs en ontwikkelcentra in de directe nabijheid van de huidige instituties. Net als in de gezondheidszorg gebeurt bij nieuwe behandelingen, moet het leren werken met nieuwe procedures en instrumenten ook onderdeel zijn van de professionele vorming van politici, ambtenaren en juristen.
5. Als een nieuwe vorm van probleemoplossende rechtspraak of raadpleging van burgers is ontwikkeld, zal er ook een procedure moeten zijn om deze te vergelijken met de huidige manier van werken: zijn de resultaten, kosten en bijwerkingen daadwerkelijk guntiger? De Nederlandse rechtsstaat kent onafhankelijke instellingen zoals de hoogste rechtspraak, de Algemene Rekenkamer, de Raad van State en de Nationale Ombudsman die nieuwe manieren van werken zouden kunnen toelaten tot het systeem van geldende procedures. In de hoek van deze instellingen zouden ook de functies van monitoring en kennisontwikkeling kunnen worden georganiseerd, die volgens de Staatscommissie Rechtsstaat essentieel zijn, het voorstel van een Planbureau voor de Rechtsstaat. Deze instellingen kunnen ook een voorbeeldrol vervullen door hun eigen procedures op snelle probleemoplossing in te richten.

¹³ Zie hoofdstuk 5 van het Achtergrond paper voor onderbouwing.

Een eenvoudige aanvulling op de democratische rechtsorde

In dit essay maakten we drie belangrijke stappen.

De bijwerkingen van de bestaande procedures zijn te groot geworden. Daarom moeten we opnieuw kijken naar de regels van het spel.

Dat is met name nodig voor de belangrijkste verhoudingen thuis, op het werk en in de Nederlandse samenleving. Omdat we daarin zoveel investeren, worden we afhankelijk van elkaar, terwijl de omgeving en de onderlinge samenwerking zich ontwikkelen. Dat kunnen we niet compleet regelen. Rechtvaardigheid en economie vragen dan om een effectieve route naar vernieuwde verhoudingen met win-win oplossingen en eerlijke verdelingen. Het sociale contract vraagt zowel uitvoering van wat we hebben afgesproken, als aanpassing wanneer het gaat wringen. Daar kunnen we onze procedures op inrichten.

De waarde van deze verbeteringen is groot in vergelijking tot de ontwikkelkosten. Iedere verbetering, iedere extra win-win oplossing met lagere transactiekosten, draagt bij aan vermindering van onvrede, verhoging van productiviteit, verbetering van brede welvaart en vergroting van vertrouwen in politiek, democratie en rechtsstaat.

Literatuurlijst

- Acemoglu, D. (2025). *Institutions, Technology and Prosperity*. National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w33442>
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2020). *The narrow corridor: How nations struggle for liberty*.
- Algemene Rekenkamer (2025). *Aandachtspunten bij de ontwerpbegroting 2026 van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Gemeentefonds*.
- Barendrecht, M., ter Weijden, R., van Rooij, M., & van Beek, K. (2025). *Instituties die het doen: Naar een productievere rechtsstaat en een economische ordening die de belangrijkste verhoudingen versterkt. Achtergrondpaper*. The Hague Institute for Innovation of Law.
- Bosio, E. (2025). *A Survey of Judicial Effectiveness: The Last Quarter Century of Empirical Evidence*. The World Bank Research Observer, Volume 40, Issue 2, August 2025, p. 185–210, <https://doi.org/10.1093/wbro/lkae007>
- Bovens, M., & Wille, A. (2011). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. <https://research-portal.uu.nl/en/publications/diplomademocratie-over-de-spanning-tussen-meritocratie-en-democratie/>
- Bovens, M., & Wille, A. (2025). *Diplomademocratie: Opleiding als nieuwe scheidslijn*. Prometheus. <https://www.uu.nl/nieuws/diplomademocratie-de-compleet-herziene-editie>
- Brousseau, E. (2017). *A new approach to contracting and implications for relationships among levels of government*, OECD. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2018/03/contract-as-a-reference-points-a-new-approach-to-contracting-and-implications-for-relationships-among-levels-of-government_b25a8b6f/6fd5122e-en.pdf
- Buchanan, J. M., & Tullock, G. (1962). *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy* (Vol. 3).
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2025). Aandeel arbeid in de marktsector licht toegenomen in 2024. CBS. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2025/31/aandeel-arbeid-in-de-marktsector-licht-toegenomen-in-2024>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2025a). Brede welvaart en de Sustainable Development Goals. CBS. <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/brede-welvaart-en-de-sustainable-development-goals>
- Centraal Economische Commissie. (2025). *Kies voor de Toekomst*. Rijksoverheid. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/07/11/cec-advies-2025-kies-voor-de-toekomst>
- Commissie Regulering van Werk. (2020). *In wat voor land willen wij werken*. Rijksoverheid. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/01/23/rapport-in-wat-voor-land-willen-wij-werken>
- Hart, O., & Moore, J. (2008). Contracts as Reference Points. *The Quarterly Journal of Economics*, CXXII(1). <https://scholar.harvard.edu/files/hart/files/contractsasreferencepointsqje.pdf>
- Jacobs, B. (2021, augustus 25). Het beleidsdebat over welvaart mist theoretische fundering. *ESB*. <https://esb.nu/het-beleidsdebat-over-welvaart-mist-theoretische-fundering/>
- Jolls, C. Sunstein, C. R., Thaler, R.H. (2000). A Behavioral Approach to Law and Economics. In: Sunstein, C.R. (ed.). *Behavioral Law & Economics*. <https://www.cambridge.org/core/books/abs/behavioral-law-and-economics/behavioral-approach-to-law-and-economics/50D00519F72AC089DB37A19726F22849>
- Masten, S. E. (2022). Adaptation, adjudication, and private ordering: Contractual Relations through the Williamson Lens. *Journal of Institutional Economics*, 18(2), 283-296. <https://doi.org/10.1017/S1744137421000722>

- Ministerie van Justitie en Veiligheid. (2024). *Missie en Visie—Versterking toegang tot het recht*. Rijksoverheid.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2024/12/13/tk-bijlage-1-visiedocument-versterking-toegang-tot-het-recht>
- MKB-Nederland & VNO-NCW. (2025). *Nationale Peiling Ondernemingsklimaat 2025*.
<https://www.vno-ncw.nl/documenten/nationale-peiling-ondernemingsklimaat-2025>
- North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (1ste dr.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
- OESO (2025). *Making Justice Systems More Effective and People Centred. Advancing a Responsive Rule of Law*. OECD
https://www.oecd.org/en/publications/making-justice-systems-more-effective-and-people-centred_e02fd90b-en.html
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*.
- Putters, K. (2024). *Navigeren op het smalle pad naar brede welvaart: Maatschappelijke transitie en ons poldermodel*. Tilburg University.
<https://www.tilburguniversity.edu/sites/default/files/download/Rede%20Putters-N.pdf>
- 'S Jongers, T. (2024). *Armoede uitgelegd aan mensen met geld*. De Correspondent.
- Sandel, M. J. (2020). *The Tyranny of Merit What's Become of the Common Good?* Penguin.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2025). *Burgerperspectieven 2025 bericht 3*.
<https://www.scp.nl/documenten/2025/10/20/burgerperspectieven-2025-bericht-3>
- Staatscommissie Rechtsstaat. (2024). *De gebroken belofte van de rechtsstaat*.
<https://www.staatscommissierechtsstaat.nl/onderwerpen/rapport>
- Studiegroep Interbestuurlijke Verhoudingen (2025). *Samen bouwen aan resultaten. Vijf bouwstenen voor toekomstbestendige interbestuurlijke verhoudingen*.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/11/28/rapport-studiegroep-interbestuurlijke-verhoudingen>
- ter Weijden, R. (2025). *Verkenning Democratie en Economische Groei*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
<https://www.kennisopenbaarbestuur.nl/documenten/2025/10/06/verkenning-democratie-en-economische-groei>
- Teulings, C. (2025). Recht en economie: Gezwoeren partners. *Nederlands Juristenblad*, 2025(3), 190-200.
- Teulings, C., & Huysmans, M. (2025). *The Microeconomics of Market Failures and Institutions: An Intermediate Textbook*. Springer Nature Switzerland.
<https://doi.org/10.1007/978-3-031-74987-2>
- Vetzo, M. J. (2025). *Constitutioneel procesrecht: Over Nederlandse constitutionele rechtspraak, rechterlijke grensbepaling en procesrechtelijke modificatie* (p. 397106620250110) [Dr., Utrecht University]. <https://doi.org/10.33540/2680>
- Voermans, W. (2023). *Onze Constitutie*. Prometheus.
<https://uitgeverijprometheus.nl/boeken/onze-constitutie-gebonden/>
- Voigt, S. (2019). *Institutional Economics: An Introduction* (1ste dr.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108573719>
- Williamson, O. E. (1979). Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations. *The Journal of Law and Economics*, 22(2), 233-261.
<https://doi.org/10.1086/466942>
- WRR. (2023). *Grip: Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
<https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2023/11/30/grip>

Contact informatie

Maurits Barendrecht, R&D Nederland en Hoogleraar Innovatie van Rechtssystemen (emeritus)

T: +31 (0) 70 762 0700 | maurits.barendrecht@hiil.org

Muzenstraat 120, 2511 WB The Hague, The Netherlands

www.hiil.org

Dit werk is tot stand gekomen op initiatief van de directie Kennis, Internationaal, EU en Macro-economie (KIEM) van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO). Voor de bijdragen zijn externe, onafhankelijke auteurs uitgenodigd om hun licht te laten schijnen op strategische vraagstukken die relevant zijn voor de beleidsterreinen van zowel BZK als VRO.

De directie KIEM heeft de auteurs gevraagd om vrij en onafhankelijk te reflecteren op drie strategische thema's. De redactionele betrokkenheid van de directie was beperkt tot praktische afstemming en heeft geen invloed gehad op de inhoudelijke conclusies of standpunten in de bijdragen. De papers zijn geschreven met het oog op de drie strategische thema's die beide ministeries in de volle breedte raken:

- A) Hernieuwde regie op ruimte en maatschappij;
- B) Besturen in een drukker, diverser, dubbelgrijs Nederland; en,
- C) Democratische rechtsorde onder druk.

De publicatie van deze bijdragen beoogt het verrijken van kennis en stimuleren van discussie. De auteurs hebben hun bijdragen op persoonlijke titel geschreven. De inhoud van de bijdragen weerspiegelt uitsluitend de opvattingen en analyses van de betreffende auteurs en kan niet worden beschouwd als een weergave van het officiële standpunt van de ministers en de ministeries.

Bij vragen kunt u terecht bij mesa@minbzk.nl.